

УДК 821.512.154-13.07

БАГАТСТВО КИРГИЗЬКОГО ГЕРОЇЧНОГО ЕПОСУ І ЙОГО ІНТЕРПРЕТАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

Про переклад Володимира Нарозі киргизького героїчного епосу «Ер-Тоштюк»

Микола Васьків

Київський університет імені Бориса Грінченка
вул. Тимошенка, 13-Б, м. Київ, 04212, Україна
 <https://orcid.org/0000-0003-3909-1213>
m.vaskiv@kubg.edu.ua

Не буває великих і малих літератур. Кожна для свого народу велика. І робить неповторний внесок у світову літературу, без якого та не була би повноцінною, зазнала би непоправної втрати. Киргизька література збагатилася світову щонайменше двома феноменальними явищами — творчістю Чингіза Айтматова та величчям за обсягом, змістом і формою героїчним епосом «Манас». Якщо Ч. Айтматов, хай і з труднощами, притаманними для «неімперських» мов і культур, здобув усесвітню славу й визнання, то про «Манас» і його неперевершеність до кінця ХХ століття у світі (чомусь за інерцією «світом» називають насамперед Західну Європу, Північну Америку й Австралію) знало хіба що дуже вузьке коло фахівців.

Зараз це коло суттєво зросло, особливо після того, як за наполяганням Айтматова, усієї киргизької спільноти Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію про всесвітнє відзначення в 1995 р. 1000-ліття «Манаса». Свідченням зростання популярності цього визначного киргизького героїчного епосу стало його внесення до шедеврів світової нематеріальної культурної спадщини рішенням ЮНЕСКО в кінці 2013 р. Це був триумф киргизької культури, який став не лише наслідком художньої довершеності «Манаса», а й дав поштовх до популяризації, всебічного вивчення епосу у світі. До українського читача він прийшов досконалим виданням «Сказання про Манаса, Семетея і Сейтека» (Нарозя, Бондаренко, 2017) у чудовому перекладі Володимира Нарозі й Миколи Бондаренка.

Киргизька література до кінця ХІХ століття побутувала лише в усній формі, що дало змогу накопичити чималі фольклорні багатства. Насамперед це стосується героїчного епосу. Високою естетичною вартістю позначені епічні поеми про Коджожаша і його сина Молдожаша, Ер-Тоштюка, Джанила, Ер-Табилди, Курманбека та ін. На найвищій оцінці заслуговують романтичні поеми «Олджобай і Кишимхан», «Саринджи-Бокьой», «Мендірман», сатирична поема «Кедейхан». Кожен народ мав би за честь пишатися такими творами. Однак довершеність і заслужена всесвітня популярність «Манаса» зіграли злий жарт із цими

фольклорними творами, які опинилися в затінку геніального епосу про Манаса, його сина, внука та їх сподвижників (чоро). Так у затінку «Пісні про Роланда» опинилися інші французькі «шансон де жест». Проте їх активно перекладають і вивчають у світі. Отже, доконечною є потреба перекладати й вивчати не менш оригінальні та художньо досконалі киргизькі героїчні епічні поеми, які без перебільшення можна зарахувати до скарбниці світової культури.

Першим, після «Манаса», до українського читача рідною мовою потрапляє в цьому виданні героїчний епос «Ер-Тоштюк» (Ер — мужній, мужчина; Тоштюк — щит народу; отже, Ер-Тоштюк — мужній щит, захисник рідного народу). Як і багато інших витворів героїчного епосу («Гьор-огли», «Алпамиш», «Деде Коркут» тощо), «Ер-Тоштюк» є спільним надбанням кількох тюркських етносів. Василь Радлов ще у 1860-х роках записав його варіант від туменських татар, які мешкали на Північному Кавказі й розчинилися згодом серед інших етносів цього регіону. Сюжет епосу був дуже популярним і серед казахів. Уперше з казахським варіантом — під назвою «Єр-Тостик» — зіткнувся, коли укладав і перекладав добірку казахських народних казок (Байджиєв, 2001, с. 53–79).

Як зазначав дослідник і перекладач російською мовою «Ер-Тоштюка» Мар Байджиєв, цей героїчний епос побутував у двох формах — прозовій і віршованій. Віршований текст, на думку дослідника, зазнавав постійних доповнень і змін, у період формування киргизького етносу в ХІV–ХІVІ ст. та в пізніші часи отримав чітке маркування приналежності Ер-Тоштюка до киргизів. Прозовий же текст, видається, залишався майже незмінним від прадавніх часів, без суттєвої різниці в казахів і киргизів (Байджиєв, 2001). Зрештою, можна знайти чимало спільного між «Ер-Тоштюком» з фольклорними творами інших народів (типологічна подібність — поширене явище для міфології та давнього фольклору), наприклад — із нашим «Котигорошком».

Як і киргизький герой, Котигорошко потрапляє в підземний, «інший», світ, на землю його виносить гриф, чиїх пташенят він урятував від

повені (Ер-Тоштюка виносить птах, чиїх пташенят герой порятував від дракона). Навіть, як і Ер-Тоштюк, Котигорошко відрізає шмат власного м'яса, аби птиця могла підкріпитися й нарешті винести його на поверхню. Помічники киргизького героя Мамити (Маамити), наділені дивовижними здібностями неймовірно швидко бігати, чути найменші звуки тощо, мають своїх відповідників у казці про Котигорошка й інших українських казках — в образах Вернигори, Вернидуба, Прудивуса та ін. Специфіка тюркського епосу на тлі «Котигорошка» полягає в тому, що в українській казці немає відповідника для чарівного, «розумного» коня Чалкуйрука та інших наділених людськими рисами тварин, що є зрозумілим наслідком різниці між кочовим і землеробським народами. Хоча кінь є головним персонажем не одної української казки («Богатирський кінь», «Дерев'яний кінь», «Кінська сила» та багато інших), як є і ціла велика група казок про тварин.

Віршований варіант «Ер-Тоштюка» зберігає ту первісну, міфологічну основу, яка закарбувалась у прозовому варіанті. Це стосується зловорожих до людей, і насамперед до головного героя, химерних чудовиськ та не менш химерних істот, які допомагають йому. І ті, й ті є втвором невичерпної народної фантазії. Чимало в епічній поемі різноманітних перетворень живих істот у неживі предмети й навпаки, тварин, персонажів (так, красень Ер-Тоштюк у підземному світі час від часу то набуває обрисів лисого старигана-пастуха, то повертає собі хвацьку подобу). Сама поема стає низкою вмотивовано чи не дуже пов'язаних між собою сюжетів окремих міфів і переказів, які поєднали не знані вже для нас киргизькі гомери-співці. У результаті отримуємо розлоге епічне полотно, яке постійно тримає в напрузі слухачів (тепер — читачів), змушуючи співпереживати разом із головними героями всі небезпеки й несподівані повороти дії. Дуже відносними є в «Ер-Тоштюкові» поняття часу і простору: чи то сім днів, років минає — чи ледь не всі сімдесят, і весь цей час вагітні Кенджеке й верблюдиця чекають на повернення героя, аби нарешті розродитися; Ер-Тоштюк швидко провалюється в підземний світ, а велетенська птаха виносить його на поверхню 40 днів тощо.

Головний герой є втіленням позитивних рис народного богатира, «ідеалів народу», як переконливо доводив Мар Байджиев ще в дипломній роботі на початку далеких 1960-х років. Неймовірної сили, Ер-Тоштюк сам шукає пригоди й небезпечних супротивників не заради якоїсь вигоди, багатств, а щоби випробувати «силу свою молодецьку». Він іде назустріч небезпекам навіть за дуже несприятливих віщувань (передбачати майбутнє як неминучість, яку уникнути неможливо, здатні улюблена дружина героя Кенджеке, кінь Чалкуйрук, Мамити та інші персонажі), без роздумів кидається на допомогу людям і тваринам, які перебувають у скрутному становищі

(Байджиев, 2001). Трьох дружин в Ер-Тоштюка можна пояснювати звичністю багатожинства для первісного кочового суспільства, тюркського адату, як і для пізніших мусульманських приписів. Але так само можна стверджувати, що це і свідчення великої зовнішньої та внутрішньої привабливості головного героя, і вияв його великої сексуальної потуги, що дуже багато важило для давніх (можливо, й теперішніх) киргизів, інших етносів, які вважали продовження роду ледь не основним призначенням людської екзистенції. Ер-Тоштюк, однак, жива людина, зі своїми дивацтвами й недоліками: неймовірний упертюх, по-дитячому наївний, недосвідчений, довірливий, чим часто користуються вороги.

Пізніші нашарування у віршованих поемах (піснях), як уже йшлося, доповнилися чітким зарахуванням Ер-Тоштюка, його родичів і співвітчизників до киргизів (ширше — до кипчаків). Приходить національне киргизьке самоусвідомлення виконавців епосу, а отже, і персонажів. У різних варіантах пісенного «Ер-Тоштюка» таких етнічних прикмет чимало як на початку твору, так і протягом усього подальшого перебігу подій. Що довше головний герой перебуває далеко від рідного краю, то більшає його туга за ним («Сумувало тут серце моє / За вітчизною, за Кенджеке»; «Рідний дім зачекавсь Тоштюка!»; «Він думає про рідний народ...»; «Віднеси в рідний край, друже мій» тощо), стаючи основним мотивом у завершальних рядках твору. Так, Ер-Тоштюк мріє зустрітися з коханою Кенджеке, зі своєю дитиною, з родичами, але постійно йдеться передусім про рідну землю, а вже потім про найближчих людей:

Рідна земле, миліш ти від всяких чудес
І народ твій кипчацький цінніш над усе!
До рідного кола шлях битий веде,
До тієї одної — їде Тоштюк,
До дружиноньки милої, до Кенджеке,
Сумував за якою, — їде Тоштюк.

І киргизи сприймають Ер-Тоштюка не лише неймовірним багатирем, а оборонцем рідного краю й рідного етносу, тому про нього славу і пам'ять про нього «Народ киргизький береже, / Про силу мрія в нім живе!» Патріотичне звучання «Ер-Тоштюка» ставить його в один ряд із «Викраденням бика із Куальнге», «Піснею про Роланда», «Піснею про мого Сіда», «Словом о полку Ігоревім», українськими народними думами, сербськими юнацькими піснями...

Мар Байджиев аргументовано переконує, що в «Ер-Тоштюку» знайшла відтворення споконвічна мрія киргизів про згуртування, національну єдність, власну державну суб'єктність, яка повною мірою виявилась у «Манасі» вже в пізніші часи, після формування киргизького етносу в XIV–XVI ст. На думку Байджиева, Тоштюк — вождь, лідер, про якого мріяв народ і навколо якого були готові згуртуватися всі його друзі й помічники,

тобто співвітчизники. На таку інтерпретацію наштовхує те, що Ер-Тоштюк часто не виконує сам важливих завдань, не здійснює подвигів, а спонукає до цього Мамитів, тварин, Чалкуйрука чи просить їх про це, тобто є організатором подвигів і вагомим перетворень. А помічники завжди готові прийти йому на допомогу.

Завдання об'єднання киргизів, однак, непросто. Проживання в горах, коли хребти, озера, річки є природними перепонами, чинниками для відокремленості родів і племен один від одного ще більшої, ніж між степовими казахами, виявляється і в сюжеті «Ер-Тоштюка». Вернигора, Вернидуб, Прудивус постійно супроводжують Котигорошка, Мамити ж і тварини прибувають на допомогу Ер-Тоштюкові лише в разі його заклику, нагальної потреби такої допомоги, а решту часу вирішують кожен свої проблеми. Видається, й досі киргизи збираються лише в разі нагальної потреби, надзвичайної небезпеки, а після її ліквідації знову повертаються до відокремленого, але вільного, стихійного буття.

Переклад «Ер-Тоштюка» українською мовою здійснив Володимир Нарозя, чий внесок у розвиток і зміцнення українсько-киргизьких взаємин важко переоцінити. Варто навести інформацію про те, що він із 1990 р. — засновник і художній керівник Українського народного ансамблю «Барвінок» у Бішкеку, із 1993 р. — засновник і голова ради Українського товариства Киргизької Республіки «Берегиня», від 1998 р. — засновник, автор, редактор і ведучий українськомовної передачі «Берегиня» на першому Національному радіоканалі Киргизстану, із 2006 р. — віцепрезидент товариства дружби «Киргизстан — Україна», із того ж року — редактор газети «Берегиня». Це формальна інформація, дуже важлива, хоча може бути заперечення: багато хто обіймає різні посади. Володимир Нарозя не просто обіймає їх. Обсяг постійної його роботи — неймовірний. Це й організація значної кількості заходів, і музично-концертна діяльність, і налагодження українсько-киргизьких культурних контактів, і тісна співпраця з Посольством України в Киргизькій Республіці та Посольством КР в Україні, й наукова діяльність із дослідження буття українців у Киргизстані, й перекладацька діяльність (про яку — трохи згодом), і збереження й навіть розвиток українських традицій і культури на киргизьких теренах...

Така активна і плідна діяльність не могла залишитися поза увагою киргизької громадськості та влади. Тому протягом 2011–2016 рр. В. Нарозя (*хотів знову написати суконний канцелярит «обіймав посаду»*) насправді дуже активно працював на посаді заступника голови ради Асамблеї народу Киргизстану, належно репрезентуючи та захищаючи інтереси українців і товариства «Берегиня» в Киргизькій Республіці. Показовий факт: саме Володимиру Нарозі довірили бути редактором-укладачем видання 2019 р. «Народ

Кыргызстана в семье единой». І сталося майже нечуване на пострадянському просторі: українцям, їх буттю, культурі в Киргизстані відведено значно більше обсягу, ніж росіянам, бо автор статті про українців (ви здогадалися, що це В. Нарозя) найвідповідальніше, найскрупульозніше поставився до збору і систематизації інформації для неї. А упорядник не забув про жоден етнос, який є складником киргизької політичної нації, навіть якщо їх трохи більше кількох сотень чи десятків, як чехів, німців, поляків, чеченців, якутів, болгар, греків та ін.

В українське перекладацтво В. Нарозя стрімко і переконливо ввійшов із виданням «Сказання про Манаса, Семетя і Сейтека» у 2017 р. А до цього були роки напруженої праці в пошуках відповідної лексики, ритміки, збереженні екзотизмів чи підборі їхніх українських відповідників тощо. Й ось новий внесок у скарбницю українських текстів світової літературної спадщини, її шедеврів — киргизький народний епос «Ер-Тоштюк».

Володимир Нарозя був і є продовжувачем багатьох дуже цінних традицій свого тестя — Георгія Миколайовича Хлипенка, літературознавця й соціолога, доктора філологічних наук, професора, етнічного українця, який народився і виріс у Киргизстані, ніколи не забував свого етнічного походження та дуже багато зробив для утвердження українсько-киргизьких зв'язків і їх дослідження. Одна з таких традицій — постійна увага до всіх важливих культурних фактів, явищ, подій на українських «материкових» теренах, живий зв'язок із сучасною літературою та мовою. У часи Георгія Миколайовича це було дуже непросто, для Володимира Володимировича — значно легше, бо й інтернет дає великі можливості для безперервного контакту з Україною, і поїздки на батьківщину, на Тернопільщину, хай і не так часто, як би того хотілося.

І все-таки потрібна була постійна налаштованість, спрямованість на нерозривне співіснування зі співвітчизниками в українській мові, хоча не вивітрилося з пам'яті й органічне її засвоєння з молоком матері. Ви це зрозумієте, коли будете читати «Ер-Тоштюка» й насолоджуватися вмінням підбирати «запашні», за М. Хвильовим, слова, видобувати їх із прихованих рудень давньої, діалектної, стилістично маркованої лексики, через них творити яскраві конкретно-чуттєві, мовби живі, реальні картини насправді віртуального світу киргизького епосу.

Дуже складні проблеми перед перекладачем постали стосовно відповідного ритмічного малюнку епічної поеми українською мовою. Киргизьке народне віршування — силабічне, українське ж перекладацтво з XIX століття виробило традицію переводити силабічні вірші на мову силаботоніки. Дуже важливо при цьому бути максимально близьким до ритміки оригіналу і не збитися на монотонний ритм, бо писаний вірш нівелює музичне, а отже, ритмічно різноманітне, багате

виконання киргизького епосу. Ця проблема при перекладі «Манаса» у В. Нарозі знайшла відмінне рішення, що зазначає Г. Хлипенко у передмові до видання 2017 р. Мар Байджиев 7-8-складові віршові рядки цього епосу відтворив із постійно наголошеним останнім складом, як і в оригіналі киргизькою мовою (особливість цієї мови — постійний наголос на останньому складі в усіх словах). Володимир Нарозя для уникнення одноманітності ритму вдається до правила альтернансу, до чергування чоловічих і жіночих рим (Хлипенко, 2017).

Може видатися дивним, що в перекладі «Ер-Тоштюка» Нарозя «повертається» до постійного наголосу на останньому в версах складі, тобто лише до чоловічих рим. Насправді нічого дивного тут немає. З одного боку, це збереження особливостей оригіналу. З іншого — що значно важливіше, — різноманітність ритміки закладена також в оригіналі, тому її лише треба якомога адекватніше зберегти. На відміну від «Манаса», який повністю написаний лише 7-8-складовими версами, в «Ер-Тоштюку» верси дуже різні — від восьми до дванадцяти складів. Навіть механічна зміна кількості складів (а таких змін дуже багато, і не лише між строфами, а й усередині строф) призводить до зміни ритму, якщо ж додати, що В. Нарозя майстерно переходить від ямба до хоря, вкраплює трискладові стопи в них чи вдається до лейм, розбиває верси на півверси цезурами, то стає зрозуміло: ритмічний малюнок українського «Ер-Тоштюка» дуже вибагливий і різноманітний, максимально наближує українську силабо-тоніку до силабіки киргизькомовного оригіналу.

«Ер-Тоштюк» — корисне і цікаве читиво як для вузькопрофільних фахівців — етнологів, фольклористів, літературознавців, істориків, так і для тих, кого називають «широкою читацькою аудиторією». І не лише дорослою аудиторією. Міфологія, героїчний епос, велика кількість пригод, швидка зміна подій, напружена інтрига — це те, що приваблює дитячу аудиторію до читання. Тож киргизький героїчний епос «Ер-Тоштюк» може стати чудовою книгою для сімейного читання, як кажуть, від п'яти до дев'яности дев'яти.

Покликання

- Байджиев, М. (2001). Идеалы народа в героической поэме «Эр-Тоштюк» (с. 58–122). В: М. Байджиев. *В битве за истину: литературоведческие очерки разных лет*. Едеп Фондаусу.
- Васьків, М. (пер.) (2019). *Птаха щастя: Казахські народні казки*. АВІАЗ.
- Нарозя, В., Бондаренко, М. (пер.) (2017). *Сказання про Манаса, Семетя і Сейтека*. Турар.
- Хлипенко, Г. (2017). Про киргизький народний епос «Манас», його авторську інтерпретацію та її переклад українською мовою (с. 5–15). У: *Сказання про Манаса, Семетя і Сейтека*. Турар.

References (translated and transliterated)

- Baydzhiiev, M. (2001). Idealy naroda v geroicheskoy poeme «Er-Toshtyuk» (pp. 58–122). In: M. Baydzhiiev. *V bitve za istinu: literaturovedcheskie ocherki raznykh let*. Yedep Fondausu.
- Khlypenko, H. (2017). Pro kyrhizkyi narodnyi epos «Manas», yoho avtorsku interpretatsiiu ta yii pereklad ukrainskoiu movoiu (pp. 5–15). In: *Skazannia pro Manasa, Semeteia i Seiteka*. Turar.
- Narozia, V., Bondarenko, M. (Trs.) (2017). *Skazannia pro Manasa, Semeteia i Seiteka*. Turar.
- Vaskiv, M. (Tr.) (2019). *Ptakh shchastia: Kazakhski narodni kazky*. AVIAZ.

ER-TOSHTYUK Kyrgyz folk epic

Artistic poetic translation into Ukrainian:

Volodymyr Narozia

Ukrainian Society of the Kyrgyz Republic “Berehynia”, Kyrgyzstan

Scientific commentary:

Mykola Vaskiv

Borys Grinchenko Kyiv University, Ukraine

Переклад та коментар надійшли до редколегії 22.05.2021